

Piotr Beniuszys*

Zakres wpływu idei liberalizmu na procesy polityczne w zmieniającej się rzeczywistości kulturowej i cywilizacyjnej współczesnego świata

Liberalizm jest pojęciem o rozległym zakresie znaczeniowym. Występuje on w wielu różnych wymiarach, a zwłaszcza polityczno-ustrojowym, ekonomicznym i społeczno-etycznym. Utrudnieniem dla analizy jest ponadto niejednoznaczność idei liberalnej w wielu kwestiach, przejawiająca się nawet wysuwaniem sprzecznych postulatów przez wiele ujawniających się równolegle nurtów liberalizmu. Powoduje to, iż często próby definiowania liberalizmu mają charakter silnie zawężający, gdyż wyrzucane są poza nawias pojęcia te jego elementy, które pozostają w niezgodzie z danym, subiektywnym odczuciem liberalizmu. Z drugiej strony, występuje tendencja do ujęcia problemu na tak wysokim poziomie ogólności, aby owe sprzeczności straciły znaczenie, przez co pojęcie traci jednak właściwy sens. Spotyka się także argument, że liberalizmów jest kilka, ponieważ występujące pomiędzy nimi różnice przekreślają zasadność hipotezy o wspólnocie ideowej. Większość naukowych opracowań pozostaje na stanowisku wspólnoty filozoficznej nurtów liberalnych ze względu na łączące je fundamenty ideowe, które odróżniają je wyraźniej od innych, nieliberalnych tradycji politycznych aniżeli od siebie wzajemnie¹. Liberalizm jest zatem wielowymiarowym prądem intelektualnym, światopoglądem oraz ideologią polityczną, opierającą się na interpretacjach siedmiu podstawowych idei:

1. **Idea wolności** jest w systemie liberalnym ideą centralną, najważniejszą ideą przedmiotową, która determinuje liberalne ujęcie pozostałych idei. Wolność człowieka nie ma charakteru totalnego. Podlega ograniczeniom, które liberalizm dzieli na uzasadnione i nieuzasadnione. Sprzeciw liberalnej myśli politycznej budzą wszelkie nieuzasadnione ograniczenia wolności jednostki. Ograniczenia uzasadnione są związane z koniecznością życia ludzi w strukturach społeczeństwa i państwa. Najbardziej oczywistym ograniczeniem uzasadnionym jest konieczność zapewnienia wszystkim żyjącym obok siebie w społeczeństwie

* Mgr Piotr Beniuszys, Konsulat Generalny RFN w Gdańsku.

¹ P. Beniuszys, *Siedem idei, siedem fundamentów liberalizmu*, „Liberté!” 2009, nr I, s. 20.

jednostkom równego zakresu wolności, co automatycznie ogranicza wolność każdego z osobna. Sfera wolności pojedynczego człowieka nie może pogwałcać identycznie zakreślonej sfery wolności kogokolwiek innego. Jediną przesłanką zakazania jakiegś działania może być zapobieżenie wyrządzeniu szkody innym, nigdy zaś możliwość wyrządzenia szkody sobie lub negatywna ocena określonego postępowania ze strony opinii publicznej².

2. **Idea indywidualizmu** – odnosząca się do jednostki ludzkiej, czyli najważniejszej wartości podmiotowej w myśli liberalnej – znajduje w idei wolności swoje naturalne oparcie. Wolność przyznana jest jednostce i jest jej orężem w walce z despotyzmem państwa i sił społecznych, dążących nierzadko do ujęcia jednostki, wbrew jej woli, w struktury kolektywistyczne. Jednostce ludzkiej wszystkie idee przedmiotowe, w tym najważniejsza spośród nich wolność, są – jako środki do jej optymalnego rozwoju i szczęścia – podporządkowane. Indywidualistyczne ujęcie człowieka oznacza, że jednostkę ludzką uznaje się za autonomiczną i niepodzielną. Ma ona więc zdolność do samodzielnego decydowania o swoim własnym losie, opierając się na wolności, równości i suwerenności rozumu. Większość nurtów liberalnych przywołuje koncepcję nominalistyczną, głoszącą realne istnienie tylko bytów jednostkowych. Filozofia ta prowadzi w konsekwencji liberalizm do odrzucenia roszczeń legitymizacyjnych ze strony wszelkich tendencji i poglądów dopuszczających czy domagających się przymusowego włączenia jednostek do jakichkolwiek wspólnot, takich jak: społeczeństwo, naród, Kościół, partia, instytucje państwa, związek, komuna czy stowarzyszenie.

3. **Idea państwa prawa**, w którym jest równowaga między wolnością a władzą, służy ochronie indywidualizmu przed zakusami społecznych i politycznych większości. W ujęciu liberalnym państwo jest złem koniecznym, które potrzebne jest po to, aby chronić jednostki słabsze przed silniejszymi dzięki nadaniu im legalnego prawa do bycia tolerowanymi, którego gwarancji nie mają one w stanie natury³. Uprawnienia państwa i zakres władzy nad obywatelami nie powinny być szerokie, jednym z podstawowych postulatów liberalizmu jest ograniczenie władzy państwowej. Celem liberalizmu jest zatem zarówno wyznaczenie granic, których władza nie może w stosunku do obywatela przekraczać, jak i redukcja funkcji państwa. Drugi spośród tych wymogów odnosi się do koncepcji państwa-minimum. Pierwszy oznacza narzucenie władzy człowieka nad człowiekiem ścisłych i nieprzekraczalnych ram, które stanowi prawo. Liberalne państwo prawa to struktura, w której nie ma miejsca na arbitralne posunięcia władzy, gdyż jest ona poddana ogólnym i zawsze – niezależnie od politycznego kontekstu – obowiązującym normom, przyjmującym zazwyczaj rangę prawa konstytucyjnego.

² W. Sadurski, *Racje liberała. Eseje o państwie liberalno-demokratycznym*, „Presspublica”; „Most”, Warszawa 1992, s. 15.

³ K. Popper, *Liberalizm – tezy*, [w:] *Materiały i rozprawy do teorii dziejów i współczesności liberalizmu*, t. VII: *Teksty liberalne*, pod red. T. G. Pszczółkowskiego i R. Benedykciuka, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2004, s. 5.

4. **Idea równości** w liberalizmie jest ideą dosyć problematyczną. Dla liberałów nie ulega wątpliwości, że najszersze zastosowanie idei równości musi prowokować konflikt z wolnością, a więc wartością ważniejszą. Gdy zakres wolności i równości rozszerzy się na sferę uprawnień ekonomicznych, wówczas staną się one wartościami przeciwstawnymi. Równość w filozofii liberalnej jest więc stale uzgadniana z wymogami wolnościowymi, jej maksymalizacja jest możliwa tylko w granicach przez wolność wyznaczonych. Kluczowe okazuje się pytanie, ile równości winno być w systemie społecznym, aby był on postrzegany jako sprawiedliwy. W sensie praktycznym przekłada się to na równość wobec prawa i równouprawnienie, czyli równy dostęp do podstawowego katalogu zagwarantowanych swobód, oraz na formalną równość wymienną, realizowaną poprzez możliwość wolnego przystępowania stron do legalnej umowy⁴.

5. **Idea społeczeństwa** ulegała zmianom wraz z ewolucją liberalizmu. Klasyczny liberalizm uznawał więzy społeczne za konstrukcję teoretyczną, pozbawioną potwierdzenia w rzeczywistości, a potrzeby i interesy społeczne za wypadkową potrzeb i interesów sumy jednostek. Późniejsze nurty liberalizmu przypisywały społeczeństwu większe znaczenie, upatrując w jego mechanizmach istotnych sił, mogących służyć urzeczywistnianiu liberalnych wartości: wolności, indywidualizmu, równości i państwa prawa. Sieć powiązań, współzależności i interakcji międzyludzkich, składających się na społeczeństwo obywatelskie, stanowi drugi obok rządów prawa, bardziej nieformalny czynnik zabezpieczający i stabilizujący wolności jednostkowe. Jest ono źródłem pewnych zasad współdziałania, zapobiegających degeneracji porządku społecznego w kierunku samowoli, anarchii lub tyranii, które tłumią wolność indywidualną. W społeczeństwie obywatelskim ludzie samodzielnie regulują kwestie związane z korzystaniem ze swobód i samorzutnie odnajdują sposób na spełnienie wymogów życia wspólnotowego poprzez możliwie minimalne ograniczenie aspiracji jednostkowych.

6. **Idea wolnego rynku** jest zorientowana na rozszerzenie liberalnego postulatów maksymalizacji wolności człowieka na sferę życia ekonomicznego. Naturalną konsekwencją postulowania swobód indywidualnych, wolności politycznych oraz tolerancji i pluralizmu obyczajowego jest w tym obszarze poparcie wolności gospodarczej, która swoją pełnię uzyskuje w warunkach wolnorynkowych. Przesądza to o ścisłym związku liberalizmu ekonomicznego z ideą i ustrojem kapitalistycznym. Wolny rynek jest uzupełnieniem państwa prawa i społeczeństwa obywatelskiego. Podobnie jak one, tworzy on ramy dla niearbitralnej, neutralnej i bezosobowej oceny ludzkiej działalności, w tym przypadku działalności ekonomicznej. Podstawowe mechanizmy wolnego rynku – podaż, popyt, cena – są całkowicie niezależne od dobrej lub złej woli politycznych decydentów i dlatego stwarzają obiektywne warunki.

---

⁴ R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, „Zakamycze”, Kraków 1999, s. 48–49.

7. Idea zmiany społecznej, stałego przechodzenia od rozwiązań gorszych ku lepszym, jest bardzo istotnym elementem liberalnego światopoglądu. Państwo prawa, społeczeństwo obywatelskie oraz wolny rynek służą temu pozytywnemu rozwojowi, który jest celem i sensem ich istnienia. Liberalizm nie kreśli przy tym żadnych utopijnych wizji idealnego ustroju czy porządku społecznego, nie ma takiej formy organizacji życia społecznego, która nie potrzebowałaby ulepszeń. Zmiana społeczna zachodzi zawsze. Motywuje ona jednostki do wzmożonej pracy, samodoskonalenia i rozwoju.

Liberalizm ukształtował się, jako w pełni rozwinięty prąd intelektualny i światopogląd polityczny, w rzeczywistości początku XIX wieku. Uzyskał on w ówczesnej sytuacji społecznej i ekonomicznej krajów przede wszystkim Europy Zachodniej i Ameryki Północnej dużą nośność, ponieważ odpowiadał na najważniejsze wyzwania przemian kulturowych i cywilizacyjnych, jakie wtedy następowały, a także stanowił uporządkowaną polityczną reprezentację interesów politycznych i ekonomicznych zyskującej szybko na znaczeniu warstwy społecznej, nazywanej w różnych kontekstach klasą średnią, mieszczaństwem lub burżuazją. Liberalizm w pierwszym okresie rozwoju jawi się jako ideologia negatywna w tym sensie, że źródłem jego programu pozytywnego jest pierwotna krytyka rzeczywistości zastanej, nieodpowiadającej aspiracjom nowych, wspierających go elit. Wyzwanie, które liberalizm rzucił temu porządkowi, było kompleksowe, logicznie spójne i przebiegało równocześnie we wszystkich najważniejszych obszarach życia publicznego. W każdym z nich istniejącej strukturze podporządkowania liberalizm przeciwstawił idee autonomii i swobody jednostki ludzkiej. Krytyka ta składa się z czterech zasadniczych elementów:

1. W obszarze ekonomicznym liberalizm odrzucał system feudalny i ujawniał wolę zastąpienia go samorządnym ładem i wolnością jednostki na rynku, zgodnie z założeniami klasycznej ekonomii politycznej. W rzeczywistości tak zwanej rewolucji przemysłowej postulaty te były wyrazem interesów materialnych grup społecznych czerpiących zyski z intensywnie rozwijających się nowych gałęzi produkcji oraz handlu i usług finansowych, a więc środowisk zainteresowanych bezpośrednio przejściem do modelu gospodarki kapitalistycznej. Wolność gospodarcza była atrakcyjną perspektywą dla tych warstw społecznych, które w nowych warunkach uzyskały największy potencjał bogacenia się. Liberalizm był zatem ideologią awansu społecznego, grup, które doświadczały pionowej mobilności społecznej w górę. Był filozofią prosperującej i pod każdym względem rosnącej w siłę klasy średniej, z czego wynikały inne zjawiska, w tym rosnąca świadomość własnych grupowych interesów, aspiracje uzyskania większego wpływu na politykę, władzę i ustawodawstwo czy psychologiczna potrzeba posiadania większego prestiżu w percepcji pozostałych grup społecznych, w celu osiągnięcia naocznego potwierdzenia nowego, wyższego statusu. Gwarancja prawa do własności, eliminacja interwencjonizmu państwowego oraz całkowita swoboda doboru celów i inicjatywy inwestorskiej były dla grup do niedawna

upośledzonych przez struktury społeczeństwa stanowego konieczne do uzyskania poczucia bezpieczeństwa – osobistego oraz własnego majątku. Rozwój liberalizmu i jego siła były wyraźnie uzależnione od rozwoju kapitalizmu i poziomu industrializacji. Przewodząca pod tym względem Anglia była politycznie zdominowana przez liberałów przez niemal cały XIX wiek⁵.

2. W obszarze społecznym zanegowanie feudalizmu oznaczało sprzeciw wobec struktury opartej na systemie przywilejów stanowych i antyegalitarnej koncepcji ludzi lepszych i gorszych z racji urodzenia. Liberalizm postulował społeczeństwo ludzi wolnych i równych wobec prawa (statusu istoty ludzkiej), zorganizowane w oparciu o koncepcje prawa naturalnego i umowy społecznej, a funkcjonujące na zasadzie spontanicznie powstających relacji międzyludzkich, podobnie do logiki wolnego rynku. W sytuacji emancypacji nowych, kapitalistycznych elit finansowych wiązało się to z zastąpieniem hierarchii opartej na tradycyjnym, patriarchalnym rozumieniu stratyfikacji społecznej i funkcji poszczególnych warstw, w którym wkład własny jednostki miał znikome znaczenie, modelem hierarchii determinowanej osobistymi atrybutami i potencjałem jednostki, których wyrazem był jej relatywny sukces na rynku lub uznanie społeczne dla jej intelektualnych osiągnięć i zasług. Nośność idei liberalnego społeczeństwa zwiększało uwzględnienie w postulatach politycznych podwójnej opozycji, w której znajdowała się warstwa średnia: sprzeciwu wobec nieuzasadnionych indywidualnie przywilejów warstwy wyższej (tak zwanej reakcji) oraz oporu wobec materialnych roszczeń warstw niższych (tak zwanej rewolucji).
3. W obszarze politycznym liberalizm przyjął postawę opozycyjną wobec arbitralnego absolutyzmu i legitymizmu monarchicznego oraz wspierał dążenia do zastąpienia tego rozwiązania ustrojowego modelem monarchii konstytucyjnej i parlamentarnej, respektującej zasadę rządów prawa.
4. W obszarze religijnym liberalizm akcentował ideę wolnego wyboru wyznania i artykułował sprzeciw wobec przymusu konfesyjnego, negował zasadność feudalnych przywilejów kleru w sposób analogiczny do pozycji innych uprzywilejowanych uprzednio warstw społecznych oraz postulował odejście od absolutystycznego modelu „sojuszu tronu z ołtarzem”, czyli rozdział sfery duchowej od politycznej przez zagwarantowanie Kościołom wolności od kurateli państwa, władzy świeckiej zaś wolności od wpływów dogmatyki wyznaniowej. W krajach, gdzie Kościół popierał podtrzymanie więzi feudalnych i zasad legitymistycznych, liberalizm przybierał formy otwarcie antyklerykalne.

Obecność liberalizmu w dyskursie idei w tych czterech obszarach, które obejmowały wszystkie najdonioślejsze problemy polityczne w XIX wieku, w połączeniu z dostosowaniem kluczowych postulatów do aspiracji znaczącej części ówczesnych społeczeństw, zdecydowały o silnej pozycji tego światopoglądu i odwołujących się do niego partii lub środowisk politycznych w procesach

---

⁵ S. Kowalczyk, *Liberalizm i jego filozofia*, „Unia”, Katowice 1995, s. 25.

władczych epoki. Z tego powodu XIX wiek, od lat po wybuchu Rewolucji Francuskiej w 1789 roku, aż do początku XX wieku, do rozpoczęcia pierwszej wojny światowej w 1914 roku, można określać mianem „ery liberalnej” (istnieje także tendencja do przyjmowania dopiero 1830 roku za jej początek, ze względu na liberalne reformy w Wielkiej Brytanii, Francji i Belgii w tym czasie). Nie oznaczała ona jednak ostatecznego sukcesu liberalizmu i zepchnięcia na margines filozofii poświęcania wolności człowieka innym wartościom, których osiągnięcie następować mogło tylko na drodze nieliberalnej. Doświadczenia pierwszej wojny światowej stały się źródłem zwątpienia w liberalizm. Po 1918 roku powszechne stało się przekonanie o możliwości kontrolowanego projektowania życia ludzi, pozytywnie oceniano planowanie gospodarcze, które w warunkach wojennych przyniosło aprobowane rezultaty, natomiast idea wolnego rynku ostatecznie utraciła zaufanie opinii publicznej w wyniku tak zwanego Wielkiego Kryzysu. Frustracje wynikające z niedoborów materialnych doprowadziły do upadku większość europejskich demokracji, co utorowało drogę ku władzy ideologiom totalitarnym. Niepowodzenie pierwszej w historii próby utworzenia międzynarodowego porządku opartego na systemie bezpieczeństwa zbiorowego (zamiast praktykowanego uprzednio modelu równowagi sił) uprawdopodobniło ponowne sięgnięcie przez państwa nieliberalne i niedemokratyczne po rozwiązania militarne. Rozrost biurokracji i rosnące zaufanie wobec instytucji etatystycznych osłabiły nośność przedsiębiorczości i samodzielności w życiu społecznym. Rosnącemu prestiżowi urzędnika państwowych służb towarzyszyła pogarda dla ludzi utrzymujących się z działalności gospodarczej lub własności prywatnej. W rzeczywistości rosnących wpływów nowych ideologii totalitarnych liberalizm, pogrążony w najgłębszym kryzysie w swojej historii, nie był początkowo zdolny do skutecznego włączenia się w dyskurs aksjologiczny przeciwko nim. Sytuacja ta jawiła się konsekwencją ewolucji samego liberalizmu od przełomu XIX i XX wieku, kiedy zaznaczyła się wyraźna tendencja do przyjmowania przez liberalizm zasady priorytetu rozwiązań pragmatycznych nad własną aksjologią w praktyce sprawowania władzy.

Logika kryzysu liberalizmu w okresie międzywojennym była jednak zapowiedzią jego późniejszego odrodzenia; był on bowiem jedynym prądem intelektualnym o wyraziście antytotalitarnym charakterze. Konserwatyzm i socjaldemokracja zyskały w pierwszych dekadach XX wieku pewne czytelne punkty styeczne z totalitarnymi ideologiami, faszyzmem, narodowym socjalizmem i komunizmem, co nierzadko prowadziło reprezentujących je polityków ku postawom kolaboracji. Konsekwencją drugiej wojny światowej było odrzucenie przez wyraźne większości poszczególnych społeczeństw ideologii totalitarnych, poza komunizmem, wobec którego opozycja narastała stopniowo w okresie późniejszym, wraz z rozwojem tak zwanej zimnej wojny lat 1945–1989. W tej rzeczywistości ujawniły się nowe źródła nośności liberalizmu, który – będąc światopoglądem podkreślającym wartość indywidualnie pojętej jednostki

ludzkiej oraz nienaruszalność trwale przypisanych jej cech, takich jak godność, oraz praw wolnościowych – był akceptowany jako proste zaprzeczenie kolektywistycznych treści związanych z odrzuconymi totalitaryzmami. Liberalizm XX wieku stanowił w znacznej mierze antytezę totalitaryzmu, zaprzeczenie mechanizmów zniewolenia człowieka. „Współczesna myśl liberalna zrodziła się z walki z hitleryzmem i komunizmem [...]”⁶.

W drugiej połowie XX wieku w demokratycznych krajach Europy Zachodniej ujawniła się tendencja do zawierania niepisanych porozumień zróżnicowanych światopoglądowo środowisk politycznych wokół najbardziej podstawowych zagadnień ustroju państwa. Ten tak zwany konsensus demokratyczny był konsekwencją doświadczeń z okresu sprawowania władzy przez siły totalitarne i antydemokratyczne. Kierowano go przeciwko partiom zajmującym skrajne pozycje w spektrum politycznym, podejrzanym o powiązania z odrzuconymi ideologiami totalitarnymi. Zakres tego konsensusu zwiększał się, co powodowało zanikanie niektórych różnic programowych i ideowych pomiędzy partiami demokratycznymi. Proces upowszechniania wspólnoty aksjologicznej liberalnych demokracji i obejmowania konsensusem nowych obszarów problemowych był i jest także współcześnie równocześnie procesem uzyskiwania przez liberalizm coraz większej nośności, odbywa się on na zasadzie „dyfuzji” idei liberalnych do innych, nieliberalnych prądów intelektualnych i ich postępującej „kolonizacji” lub liberalizacji, a także na zasadzie zbliżania się demokratycznej lewicy i demokratycznej prawicy do, zajmowanego od 1918 roku przez liberalizm, centrum. W trzech podstawowych wymiarach liberalizmu proces ten przebiega w odmiennym tempie, w poszczególnych kierunkach ujawnia odmienną intensywność.

W wymiarze polityczno-ustrojowym osiągnięto „moralny i polityczny konsensus”⁷, dotyczący zwłaszcza konstrukcji systemu demokratycznej władzy, jako konstytucyjnego państwa prawa stojącego na straży podstawowych wolności i praw obywatelskich. Ten liberalno-demokratyczny konsensus obejmuje współcześnie wszystkie siły głównego nurtu polityki (tak zwany *mainstream*), a nawet radykałowie obu ekstremów politycznego spektrum i populiści, będący jego przeciwnikami, nierzadko aspirują do stwarzania pozorów udziału w nim ze względów strategicznych. Postulaty ograniczenia wolności jednostki motywowane są częściej koniecznością ochrony innych aspektów wolności aniżeli dezaprobatą dla idei wolności jednostki ludzkiej jako takiej. Przyczyną „dyfuzji” liberalizmu polityczno-ustrojowego w obu kierunkach sceny politycznej był sprzeciw, jaki wśród dużych grup społecznych budziły dawne konserwatywne lub socjalistyczne wizje państwa. Konstytucyjne państwo prawa okazało się

---

⁶ B. Ackerman, *Przyszłość rewolucji liberalnej*, przeł. H. Grzegołowska-Klarkowska, „Oficyna Naukowa”, Warszawa 1996, s. 15.

⁷ J. Szacki, *Liberalizm po komunizmie*, „Znak”; Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków 1994, s. 25.

koncepcją kompromisową i w mniejszej mierze antagonizującą czy budzącą grozę wśród ludzi w porównaniu ze zhierarchizowanym państwem stanowym albo egalitarnym państwem preferującym ideę własności wspólnej. Stary konserwatyzm i stary socjalizm poniosły porażkę ze względu na niezdolność do trwałego przekonania do swoich wizji zdecydowanej większości społeczeństw w warunkach rewolucji przemysłowej. Popierające te koncepcje grupy poczęły stopniowo topnieć wraz z upowszechnieniem się edukacji, usług oraz nowych technologii, które wzmacniały postawy indywidualistyczne, podczas gdy możliwość konserwatywnego lub socjalistycznego państwa była uzależniona od siły poczucia przynależności do wspólnoty, narodowej lub klasowej. Okazały się one zatem nietrafione z punktu widzenia oczekiwań obywateli i dlatego, w łańciskim kręgu cywilizacyjnym, mogły być wprowadzane wyłącznie pod przymusem. Z kolei w warunkach demokratycznych rezygnacja z nich i przystąpienie do konsensusu polityczno-ustrojowego liberalizmu było w istocie warunkiem przetrwania idei konserwatywnej i socjaldemokratycznej oraz politycznych sił z nimi związanych. Ich sukcesy wyborcze są efektem liberalizacji ich koncepcji państwa⁸.

Idee liberalne w wymiarze polityczno-ustrojowym zyskały niemal powszechną akceptację, ale znaczące sukcesy liberalizm odniósł także w wymiarze ekonomicznym i społeczno-etycznym, co również potwierdza relatywną słabość konserwatyizmu i socjaldemokracji, lecz także ich zdolność do reform. Socjaldemokracja interioryzowała wartości liberalne w obu tych wymiarach. W zakresie polityki gospodarczej europejscy socjaldemokraci najpierw zrezygnowali z retoryki obracającej się wokół walki klas i innych założeń marksizmu. Z czasem zaakceptowali zasadnicze mechanizmy kapitalizmu, wolny rynek, wolną konkurencję i rynkowo kształtowane ceny, a ich polityka ograniczyła się do postulatów aktywności państwa w zakresie stworzenia systemu zabezpieczeń społecznych dla ubogich i przegranych w wyniku gry rynkowej. Te koncesje na rzecz stanowiska liberalnego ulegają dalszemu pogłębieniu, gdy w obliczu różnorodnych kryzysów systemów społecznych i finansów publicznych wiele środowisk socjaldemokratycznych ujawnia dodatkowo gotowość do przesuwania akcentów z postulatu sprawiedliwości społecznej na ekonomiczną efektywność i uznaje politykę wzrostu gospodarczego za najlepszą metodę osiągnięcia tradycyjnych, socjaldemokratycznych celów społecznych⁹. Pomimo tej swoistej erozji lewicy socjaldemokratycznej¹⁰, różnice stanowisk oraz filozoficznych inspiracji pomiędzy liberałami i socjaldemokratami w wymiarze ekonomicznym pozostają wyraźne

---

⁸ J. Gray, *Liberalizm*, przekł. R. Dziubecka, „Znak”; Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków 1994, s. 105.

⁹ Przykładem ewolucji idei socjaldemokratycznej w kierunku liberalnym były brytyjski projekt New Labour premiera Tony'ego Blaira oraz niemieckie „nowe centrum” kanclerza Gerharda Schrödera.

¹⁰ A. Jamróz, *Między liberalizmem socjalnym a neoliberalizmem. O ewolucji powojennego liberalizmu*, [w:] *Ideologia, doktryny i ruch polityczny współczesnego liberalizmu*, pod red. E. Olszewskiego, Z. Tymoszuka, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2004, s. 153.

(pogłębianie demokracji w zakresie praw socjalnych, ideał sprawiedliwości połączony z ideą wolności). W wymiarze społeczno-etycznym zarysował się liberalno-socjaldemokratyczny kompromis. Wraz z pojawieniem się na scenie politycznej i w dyskursie społecznym środowisk postmaterialnej „nowej lewicy”, a szczególnie ruchu Zielonych, liberalizm społeczno-etyczny stał się stałym elementem socjaldemokratycznej retoryki (hasło swobodnego rozwoju osobowości człowieka jako jednostki).

„Dyfuzja” liberalizmu w kierunku konserwatyizmu ma w pewnym sensie kierunek odwrotny. W wymiarze społeczno-etycznym ujawnia się ona, co prawda, złagodzeniem stanowiska środowisk prawicy konserwatywnej i chaddeckiej w wielu kontrowersyjnych debatach oraz większą niż w przeszłości przychylnością wobec idei autonomicznej jednostki, samodzielnie i na własną odpowiedzialność decydującej o swoim losie, niemniej jednak poglądy liberałów i konserwatystów dzieli w tym wymiarze w dalszym ciągu znaczny dystans. Z kolei w wymiarze ekonomicznym wolnorynkowe stanowisko liberałów uzyskało pośród konserwatystów (i w stopniu nieco mniejszym pośród chadeków) dużą nośność. Doszło do ukształtowania się daleko idącego kompromisu liberalno-konserwatywnego w tym wymiarze polityki. Oznacza on wyraźną odmianę konserwatywnej polityki gospodarczej, charakteryzującej się wcześniej dużą dozą nieufności wobec rynku i realizowaniem polityki ochrony interesów narodowych w dziedzinie ekonomii, co wyrażało się między innymi w podporządkowaniu jej celom imperialistycznym, protekcjonizmie z wysokimi cłami i wojnami handlowymi, tolerowaniem monopoli, nacjonalizacją i państwową kontrolą w wybranych branżach produkcji. Przesunięcie się większości konserwatystów w kierunku wolnorynkowym w znaczący sposób zbliżyło ich ku pozycjom liberalnym. W kontekście niewątpliwego faktu, jakim jest priorytetowe znaczenie sytuacji ekonomicznej dla pomyślnego rozwoju całokształtu polityczno-społecznego, liberałowie znaleźli wraz z prawicą ważną platformę porozumienia.

Modyfikacja konserwatyizmu i socjaldemokracji pod wpływem idei liberalnych w ostatnich dekadach jest dostrzegalna szczególnie na tle porównania pomiędzy ich współczesną retoryką a tą prezentowaną 50–70 lat temu. Ujawnia się w tej sytuacji wyraźna „ekspansja” liberalizmu, do którego upodabniają się konkurencyjne prądy intelektualne¹¹. Równocześnie, w sytuacji nierównomierności „dyfuzji” idei należących do różnych wymiarów liberalizmu, następuje także rozproszenie idei liberalnych, które w praktyce życia publicznego nieczęsto występują w formie jednej, wyraziście liberalnej oferty politycznej, lecz raczej dostępne są w różnych konfiguracjach, w niekiedy trudnej syntezie z ideami i postulatami nieliberalnymi. Ujawnia się więc, towarzysząca „ekspansji”, dezintegracja liberalizmu jako zwartej kategorii politycznej i traktowanie

---

¹¹ P. Beniuszys, *Wszyscy będziecie liberałami*, „Liberté!” 2009, nr III, s. 39.

go przez polityków i analityków jako kafeterii umożliwiającej wybór jednych i odrzucenie innych idei liberalnych. Częstym zjawiskiem jest odwoływanie się przez nowe pokolenia zwolenników wolnego rynku do konserwatywnej obyczajowości, wielu zaś zwolenników liberalizmu społeczno-etycznego opowiada się za państwem dobrobytu i rozbudowaną polityką redystrybucji socjalnej. Z tego powodu uzyskaniu przez liberalizm ponownie, podobnie jak przed 1914 rokiem, pozycji dominującego prądu intelektualnego nie towarzyszy charakterystyczna dla ówczesnej „ery liberalnej” duża relewancja partii autoidentyfikujących się jako liberalne w systemach partyjnych.

Proces „dyfuzji” idei jest dwukierunkowy, także liberalizm ewoluuje pod wpływem krytyki ze strony pozostałych dwóch światopoglądów. Socjaldemokraci w koncepcjach liberalnych dopatrzyli się uproszczenia, jakim był – ich zdaniem – abstrakcyjny indywidualizm w nadmierny sposób redukujący znaczenie grupy społecznej dla życia jednostki. Wielu współczesnych liberałów podjęło zadanie ponownego rozpatrzenia problemu równowagi między jednostką a wspólnotą w społeczeństwie. Doceniono przy tym wartość partycypacji przez jednostkę w określonym środowisku, szczególnie w rodzinie i wspólnocie lokalnej, w kontekście jej indywidualnego rozwoju moralnego i intelektualnego¹². Ponadto liberałowie, mimo że pożądaną równość rozumieją w kategoriach formalnej równości wobec prawa, dostrzegają problem ubóstwa, bezrobocia i wykluczenia społecznego jako potencjalny polityczny punkt zapalny i zagrożenie dla systemu wolnościowego. W sporej mierze pod wpływem socjaldemokratów liberałowie uznali potrzebę walki z tymi zjawiskami i niebezpieczeństwo związane z ich ignorowaniem, przy czym preferowane metody tej walki pozostają odmienne. Liberałowie zamiast kosztownego i niewydajnego państwa dobrobytu proponują pracę na rzecz powstania „społeczeństwa dobrobytu” (*welfare society*), w którym w maksymalnym możliwym zakresie działania w sferze polityki socjalnej podejmowane są przez instytucje prywatne lub społecznościowe, w zastępstwie urzędów państwowych; natomiast zadania, które muszą pozostać w gestii tych ostatnich, zgodnie z zasadą subsydiarności powinny być transferowane do wspólnot lokalnych¹³. Debata wokół własności prywatnej także została ponownie otwarta. Wielu liberałów dostrzega różnicę zasadności pomiędzy własnością, będącą efektem określonych wyników pracy ludzkiej, a rozwarstwieniem majątkowym, którego źródłem jest odziedziczony stan rzeczy, własność lub jej brak. Dlatego wielu liberałów popiera politykę wyrównywania szans i startu życiowego młodego pokolenia, znajdującą wyraz, między innymi, we wzmożonych nakładach budżetowych na cele oświatowe. Czynnikiem ekologiczny, jako ograniczenie dla procesów wolnorynkowych i korzystania z własności prywatnej, został również zaaprobowany przez liberałów.

¹² W. Ziętara, *Idee liberalne we współczesnej doktrynie socjaldemokracji*, [w:] *Ideologia, doktryny i ruch...*, dz. cyt., s. 211.

¹³ Tamże, s. 214.

Duży rezonans wśród liberałów wywołała konserwatywna krytyka idei postępu. Wydarzenia historyczne XX wieku uświadomiły, że nie można traktować zmiany społecznej w kategoriach ciągłego, liniowego przechodzenia ku formom coraz bardziej doskonałym. Konserwatystom udało się ponadto na nowo zaszczyć wśród liberałów pewną dozę nieufności wobec mas społecznych i ich postulatów. Oba te aspekty generują większą ostrożność wobec zamierzeń reformatorskich: nawet jeśli niektóre spośród nich są w absolutnej zgodzie z aksjologicznymi fundamentami liberalizmu, to jednak gwałtowność działań modernizacyjnych osłabiających element tradycyjny może w ostateczności prowadzić do skutków odwrotnych do zamierzonych¹⁴. Dlatego współczesny liberalizm odrzuca rewolucyjną formę przemian, nawet jeśli idą one w liberalnym kierunku. Preferowane są rozłożone w czasie zmiany ewolucyjne, stopniowo oswajające masy społeczne z nowymi zjawiskami obyczajowymi.

W rzeczywistości świata współczesnego ocena nośności liberalizmu musi uwzględniać proces „dyfuzji” idei pomiędzy prądami myślowymi. Relewancja partii centrowych, autoidentyfikujących się jako partie liberalne, nie jest właściwym wskaźnikiem zakresu wpływów i siły oddziaływania liberalizmu na rzeczywistość społeczną, polityczną i kulturową. Wskaźnikami bardziej przydatnymi są dominująca pozycja liberalizmu w procesie „dyfuzji” oraz analiza współczesnego kształtu państw i społeczeństw z kręgu cywilizacji łacińskiej w odniesieniu do programów i wizji filozoficznych autorów liberalnych oraz reprezentujących inne prądy intelektualne, którzy kreślili pożądane ze swojego ideologicznego punktu widzenia modele tych rzeczywistości. Analiza ta ujawnia dużą zbieżność pomiędzy światem współczesnym a najważniejszymi postulatami liberalizmu, nawet jeśli nadal istnieją uzasadnienia dalszych korekt.

Z perspektywy początku XXI wieku liberalizm jawi się jako nadal ważny sposób myślenia o człowieku, jego relacji z innymi ludźmi (pojmowanymi zarówno jako jednostki, jak i jako zbiorowości), państwem i władzą oraz wolnym rynkiem. W sytuacji intensywnych procesów globalizacyjnych, zwiększających wielopoziomowe współzależności między podmiotami i zjawiskami, liberalizm staje wobec wyzwań we wszystkich wymiarach:

1. W wymiarze polityczno-ustrojowym wyzwaniem jest podtrzymanie nośności modelu demokracji liberalnej oraz indywidualistycznego społeczeństwa. Ujawnia się tendencja do kwestionowania powszechnego uprzednio poglądu, iż wyłącznie model liberalno-demokratyczny jest odpowiednim ustrojem politycznym dla efektywnego działania i rozwoju gospodarki kapitalistycznej, wzrostu gospodarczego, infrastrukturalnej modernizacji oraz podniesienia materialnego poziomu życia obywateli. Obecnie chiński model rozwoju dostarcza na skalę dużego państwa (nieporównywalnego z odnoszącym już od dłuższego czasu ekonomiczne sukcesy Singaporem) przykładu możliwości osiągnięcia

---

¹⁴ J. Gray, dz. cyt., s. 106.

wymiernego sukcesu o zasięgu globalnym, a nawet realizacji wielu postulatów liberalizmu ekonomicznego, przy jednoczesnej rezygnacji z budowy państwa liberalno-demokratycznego czy zagwarantowania obywatelom wolności indywidualnych oraz wielu praw człowieka.

Innym wyzwaniem jest powstawanie wielokulturowych społeczeństw w państwach należących do kręgu cywilizacji łacińskiej i związane z tym zjawiska negowania zasadności indywidualistycznych idei liberalnych w odniesieniu do ustrojowych rozwiązań gwarantujących wolność jednostki. Napływające do państw Zachodu grupy ludności, wywodzące się z innych kręgów kulturowych, różnią się od społeczności autochtonicznej pod względem hierarchii wartości w sposób bardzo wyrazisty. Zbiorowości te pragną zaakcentować swoją obecność jako mniejszości i nie są gotowe do subordynacji wobec dominacji kultury większościowej. Domagają się od demokratycznego społeczeństwa akceptacji jako równouprawnieni aktorzy życia publicznego. Niektóre spośród nich pielęgnują w zakresie relacji międzyludzkich zwyczaje w jaskrawy sposób sprzeczne z postulatami liberalizmu, tak że niemożliwe okazuje się już stworzenie systemu społecznego, który spełniałby równocześnie dwa istotne liberalne oczekiwania, czyli z jednej strony byłby wolnościowy i gwarantował każdej jednostce sferę indywidualnej swobody, z drugiej zaś strony pluralistyczny i zapewniający każdej grupie ludzi życie w zgodzie ze swoimi tradycjami kulturowymi. W sytuacji, gdy niektóre tradycje kulturowe negują wolność indywidualną, liberalizm staje przed dylematem niełatwym do jednoznacznego rozwiązania.

Współcześnie szczególnie istotna staje się ponadto ochrona sfery prywatności obywatela przed odruchami kontroli i zbierania informacji na jego temat. Rozwój technologii dostarcza coraz to doskonalszych sposobów na pozyskiwanie przez władzę państwową tego rodzaju wiedzy, istnieją także ważne argumenty, które tego typu działania uzasadniają; zadaniem liberalizmu jest jednak zapewnienie, aby w konstytucyjnym państwie prawa podstawowe wolności indywidualne nie zostały naruszone w ramach tych procesów.

2. W wymiarze ekonomicznym cykliczne kryzysy gospodarcze, powodujące pogorszenie koniunktury i ograniczenie możliwości państw w zakresie amortyzowania ich skutków ze względu na problemy finansów publicznych, generują i będą generować także w przyszłości powstawanie ruchów protestu, nawiązujących do egalitarnych haseł politycznych starego socjalizmu.

Wyzwaniem wyjątkowo trudnym dla idei wolnej konkurencji na rynku i swobody procesów ekonomicznych jest negatywna ocena zjawiska nierówności dochodów przez znaczącą część społeczeństw, szczególnie w przypadku ujawnienia się dużej rozpiętości dochodów. Ograniczenie idei równości do równości formalnej względem prawa napotyka opór zwolenników poglądu, zgodnie z którym nierówność materialna narusza godność ludzką uboższej części społeczeństwa. Postawę egalitarną, generującą roszczenia związane z redystrybucją dochodów na znaczną skalę przez państwo, umacnia socjologiczny mechanizm

relatywnej deprywacji w sytuacji istnienia grup odniesienia o dużej przewadze materialnej oraz psychologiczny mechanizm braku woli podejmowania znacznego wysiłku w celu zmniejszenia dystansu pomiędzy poziomami dochodów, który powoduje tendencję zrównywania do niższego mianownika. Ważnym zadaniem współczesnego liberalizmu jest więc wzmacnianie mentalności samodzielności. Liberalizm, który wierzy w dobrą naturę człowieka dążącego do samodzielności, zmierza w kierunku ograniczenia tych rozwiązań, które we współczesnych państwach przyczyniają się do generowania roszczeniowości i oczekiwań oraz przyzwyczajają do życia na cudzy koszt. Usuwa bariery utrudniające rozwój mentalności samodzielności. Największym sojusznikiem liberalizmu jest zatem aktywny, autonomiczny i racjonalny obywatel- optymista, świadomie wypełniający swoje obowiązki w zakresie decydowania politycznego¹⁵.

W odniesieniu do problematyki międzynarodowej wyzwaniem dla liberalizmu pozostaje kształtowanie ekonomicznych procesów globalizacji, w tym wysiłki na rzecz wolnego handlu, a więc redukcowania barier celnych oraz innych form protekcjonizmu, negujących ideę wolnej konkurencji.

Globalizacja powoduje poza tym pozaekonomiczne zjawiska. Wraz z bogactwem materialnym dostępne stają się nowoczesna edukacja, informacja oraz idee i wartości. Wynikiem tej wszechstronnej wymiany jest demokratyzacja stosunków społeczno-politycznych w rosnącej liczbie państw świata, upowszechnianie się modelu powszechnego prawa wyborczego, państwa prawa, swobód obywatelskich, wolności funkcjonowania realnej opozycji, a więc pluralistycznego systemu partyjnego. Wolność wymiany to jedna z przyczyn zmniejszającej się liczby konfliktów zbrojnych pomiędzy państwami. Rośnie wzajemne uzależnienie się poprzez powiązania handlowe, inwestycje zagraniczne, rynki zbytu czy prywatną własność surowców naturalnych. Globalizacja utrudnia w praktyce również podtrzymanie zwyczajów i tradycji, które w sposób najbardziej dotkliwy ograniczają wolność człowieka wbrew jego woli.

3. W wymiarze społeczno-etycznym wyzwaniem dla liberalizmu będzie utrzymanie nośności zasady autonomicznego wyboru osobistej hierarchii wartości i stylu życia przez jednostkę, szczególnie w rzeczywistości ewentualnych rosnących antagonizmów społecznych na tle różnic kulturowych i cywilizacyjnych oraz kryzysów ekonomicznych, zwykle będących impulsem do rewitalizacji tradycyjnych i religijnych, silnie wspólnotowych form współżycia społecznego, ograniczających przestrzeń indywidualizmu.

W warunkach demokracji, w której polityczne decyzje podejmuje większość, ważnym wyzwaniem dla liberalizmu jest walka z populizmem. Większość popiera zwykle wybór najprostszego rozwiązania dla realnych problemów. Propozycje takie mają charakter nieprzyjazny dla idei wolności indywidualnej, zamiast

---

¹⁵ Z. Drozdowicz, *Liberalizm europejski*, Wydawnictwo Forum Naukowe; Passat – Paweł Pietrzyk, Poznań 2005, s. 168.

tego zмирzając w kierunku egalitarnym, regulatorско-etatystycznym lub po prostu niekorzystnym z punktu widzenia finansów publicznych i ich zrównoważonego bilansu. Inny rodzaj impulsów populistycznych może generować również zagrożenie powrotem treści wrogich zasadzie tolerancji, rasistowskich i nacjonalistycznych.

Rzeczywistość społeczno-polityczna stale ulega przeobrażeniom. Wszystkie prądy myśli politycznej muszą zatem redefiniować, uzupełniać, modyfikować swoją treść, tak aby skutecznie odpowiadać na nowe wyzwania współczesności, których klasyczni autorzy, wywodzący się z minionych pokoleń, w najzwyczajszy sposób nie mogli przewidzieć. Tylko te idee, których propozycje rozwiązań dla kluczowych problemów dnia dzisiejszego uzyskują wystarczający rezonans, mogą zachować żywotność i nadal się rozwijać. Jeśli tak nie jest, wówczas siła oddziaływania światopoglądu słabnie, co zazwyczaj wyraża się wchodzeniem na jego obszar elementów innych światopoglądów w coraz to większej liczbie przedziałów tematycznych. Ostatnie dziesięciolecie potwierdza dużą vitalność i kreatywność liberalizmu, do którego pozycji zbliżają się pozostałe najważniejsze prądy myśli politycznej, rezygnując z tych swoich postulatów, które w obliczu aktualnej rzeczywistości okazały się nie do utrzymania.

Bibliografia

- Ackerman B., *Przyszłość rewolucji liberalnej*, przeł. H. Grzegołowska-Klarkowska, „Oficyna Naukowa”, Warszawa 1996.
- Drozdowicz Z., *Liberalizm europejski*, Wydawnictwo Forum Naukowe; Passat – Paweł Pietrzyk, Poznań 2005.
- Gray J., *Liberalizm*, przekł. R. Dziubecka, „Znak”; Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków 1994.
- Ideologia, doktryny i ruch polityczny współczesnego liberalizmu*, pod red. E. Olszewskiego, Z. Tymoszuka, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2004.
- Kowalczyk S., *Liberalizm i jego filozofia*, „Unia”, Katowice 1995.
- „Liberté!” 2009, nr I.
- „Liberté!” 2009, nr III.
- Materiały i rozprawy do teorii dziejów i współczesności liberalizmu*, t. VII: *Teksty liberalne*, pod red. T. G. Pszczołkowskiego i R. Benedykciuka, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2004.
- Sadurski W., *Racje liberała. Eseje o państwie liberalno-demokratycznym*, „Presspublica”, „Most”, Warszawa 1992.
- Szacki J., *Liberalizm po komunizmie*, „Znak”; Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków 1994.
- Tokarczyk R., *Współczesne doktryny polityczne*, „Zakamycze”, Kraków 1999.

Summary

The influence of liberalism on political processes in the transforming cultural and civilizational reality nowadays

The article defines the concept of liberalism, outlines the development of liberal concepts emphasising the most crucial ideas of this philosophical movement and political worldview. It is the 19th century which was declared as a liberal age. Later, in the interwar era, liberal tendencies were dominated by totalitarian doctrines and liberalism went through a crisis which eventually led to a liberal renewal. Western Europe was to experience the so-called democratic consensus, political concepts diffuse, and liberalism continues to play a crucial role.